

Η διαχρονική σύγκλιση και η σύγχρονη αντιπαράθεση της τεχνικής και θεωρητικής κατεύθυνσης της Παιδείας στην Ελλάδα *Κέντρο και Περιφέρεια*

Του κ. Φωτίου Η. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ

Τις πρώτες πληροφορίες για την παιδεία στη χώρα μας αντλούμε από τα Ομηρικά Έπη, που αποτελούν και την αρχαιότερη γραπτή πηγή και για την Ευρώπη στο σύνολό της. Τα ποιήματα του Ομήρου εμπεριέχουν και απηχούν ήθη, έθιμα, μνήμες, κοινωνικές κατακτήσεις και συμπεριφορές πολύ παλαιότερων εποχών, τα οποία οι αργοί ρυθμοί εξέλιξης, ευλαβικά συντηρούσαν. Τα ποιήματα κάνουν λόγο για μεθοδική προσπάθεια μετάδοσης θεωρητικών γνώσεων και εμπειριών, αλλά και για βασιλείς που πέρα από τις διοικητικές και πολεμικές αρετές τους είχαν και αξιοζήλευτες τεχνικές ικανότητες.

Ως τόσο οι ικανότητες τους αυτές δεν ήταν έμφυτες, αλλά οφείλονταν σε γνώσεις, οι οποίες δεν μεταδίδονταν αμέθοδα και μμητικά στους δέκτες και φορείς τους, οπότε συμπτωματικά απέδιδαν, όπως συμβαίνει σε ανεξέλικτες πολιτισμικά κοινωνίες. Έτσι, ο φωτισμένος δάσκαλος Φοίνικας μεταδίδει στοργικά στο δεκτικό μαθητή του Αχιλλέα την τέχνη του πολέμου, την τέχνη του λόγου, για να αγορεύει στις συνελεύσεις των «Αρίστων» ή στο συγκεντρωμένο στρατό, ενώ ο Πάρις (Αλέξανδρος) γιός του τραγικού Πριάμου είναι άριστος στην οικοδομική τέχνη και έχει κτίσει ένα λαμπρό ανάκτορο, για να κατοικήσει.

Ο Οδυσσέας πάλι γνωρίζει τέλεια τη ναυπηγική, τη ναυσιπλοΐα, συνάμα όμως είναι αδιαφιλονίκητος ρήτορας και καλός πολεμιστής.

Παράλληλα είναι άξιο να επισημανθεί, ότι οι προσπάθειες που καταβάλλουν οι δάσκαλοι, αλλά και οι οικογένεια και οι άλλοι φορείς αγωγής, της ομηρικής, γενικά της προκλασικής, της κλασικής, της ελληνιστικής και κάθε κατοπινής ιστορικής περιόδου κατά την αρχαιότητα, παρελθόν και παιδεία.

Η παιδεία αποσκοπεί στο να κατακτά το άτομο την ηθική, πνευματική και κοινωνική ολοκλήρωση.

Στη διαδικασία αυτή παίρνει μέρος το σώμα, το πνεύμα, η ψυχή και επενεργεί φυσικά η ανθρώπινη πείρα.

Η παιδεία βέβαια αναλαμβάνει να προσανατολίσει ορθά τις προδιαθέσεις και τα στοιχεία, που ενδιάθετα φέρει το άτομο, ώστε να αναδειχθεί σε προσωπικότητα ικανή

για κοινωνική δράση, για εμπλουτισμό, διεύρυνση, βελτίωση των επιτευγμάτων των προηγούμενων γενεών. Είναι δηλαδή μια σκόπιμη κοινωνική λειτουργία που μεταδίδει στο άτομο την προγονική πείρα, τα ήθη, τα έθιμα, τις αξίες, την πολιτιστική κληρονομιά μιας κοινωνίας.

Από μια στενότερη οπτική, «Παιδεία» ενδέχεται να σημαίνει την εκπαίδευση, η οποία αποτελεί μέρος της καθολικά νοούμενης παιδείας.

Η εκπαίδευση, κατά κάποιον τρόπο, επιδιώκει τη χρησιμοποίηση ενός συγκεκριμένου, ίσως και αυστηρά καθορισμένου, συνόλου γνώσεων με στόχο την άρτια κατάρτιση επαγγελματιών κάθε είδους, φέρνει συνήθως γρήγορα αποτελέσματα, προγραμματίζεται με ασφάλεια, τοποθετεί στα στάδιά της, λειτουργεί σε τακτά χρονικά διαστήματα και πετυχαίνει τους στόχους της χωρίς επικίνδυνες γενικεύσεις και επιζήμιες προεκτάσεις.

Παρεχόμενη κατ' αυτόν τον τρόπο η εκπαίδευση αντανakλά όχι μόνο τις απόψεις της κοινωνίας, αλλά και της επίσημης πολιτείας.

Ο σκοπός της παιδείας, και με τις δύο προαναφερόμενες διαστάσεις, καθορίζεται από την ιστορική κοινωνία και τα πολιτισμικά της δημιουργήματα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της παρεχόμενης παιδείας και με τις δύο έννοιες του όρου είναι η δημιουργία ενός «ιδανικού» ανθρώπου, ενός κοινωνικού τύπου, που να ανταποκρίνεται στα καθιερωμένα από την εποχή πρότυπα και τις κρατούσες κοινωνικές αξίες.

Στην ομηρική εποχή στόχος της παιδείας είναι ο «Πρηκτήρ έργων, ρητήρ λόγων» ο άνθρωπος ο γενναίος στη μάχη, για τον κόσμο της Ιλιάδας, ο καλός τεχνίτης για τον κόσμο της Οδύσσειας, αλλά και ο καλός χειριστής του λόγου για τον ομηρικό κόσμο στο σύνολό του.

Ως γνωστό στην ομηρική περίοδο τα πολιτικά, διοικητικά και πολιτιστικά κέντρα είναι πολλά. Βέβαια ξεχωριστή είναι η λάμψη των πολύχρυσων Μυκηνών.

Δίπλα στο Μυκηναίο Αγαμέμνονα ξεχωρίζει ο Μενέλαος της Σπάρτης, αδελφός του ο σοφός Νέστορας της Πύλου, ο Πολυμήχανος Οδυσσεάς της Ιθάκης. Πολλοί ιστορικοί μιλούν για μια χαλαρή ομοσπονδία των βασιλείων αυτής της εποχής με κέντρο τις Μυκήνες. Άλλοι πάλι επισημαίνουν ότι αυτός ο επιμερισμός της πολιτικής εξουσίας βοήθησε στην ανάδειξη προσωπικοτήτων, στη συνειδητοποίηση της αξίας της παιδείας ως παράγοντα ανάδειξης των ατόμων. Αυτή η δυνατότητα εκπροσώπησης των μικρών βασιλείων μέσω αξίων και σεβαστών λόγω των προσόντων τους βασιλέων, στο πλαίσιο πάντα μίας δουλοκτητικής και ταξικής κοινωνίας, μπορεί να θεωρηθεί σαν μια, εμβρυακής ανάπτυξης, αντίληψη της έννοιας της δημοκρατίας, που σαν όρος θα χρησιμοποιηθεί μόλις τον 5ο αιώνα από τον Ηρόδοτο.

**Κωνσταντίνος ΓΕ.
ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ**

Καθηγητής Τμημ. Αστ., Περιφ. Ανά-
πτυξ. Παντείου Πανεπιστημίου
Κ.Π.Ε. Αθηνών

Η ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ

ΚΟΙΝΗ ΓΝΩΜΗ

ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

ΜΕΣΑ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ

ΝΟΜΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΠΡΟΒΟΛΗ

ΣΤ' έκδοση
Αθήναι, 1996

Πάντως πέρα από όλα τα άλλα είδη στα έπη του Ομήρου επισημαίνεται η αρμονική σύζευξη τεχνικών ικανοτήτων και καταπειστικού λόγου, ενώ η ανάπτυξη, η ποικιλία, αλλά ειδικά η παιδευτική στο κέντρο (Μυκήνες), αλλά και την περιφέρεια (π.χ. Ιθάκη, Πύλος, Φθία κ.λ.) είναι δεδομένη. Βέβαια η παιδεία είχε και άλλους στόχους, όπως ο σεβασμός στην πατρογονική παράδοση, η υστεροφημία, ο σεβασμός στους γεροντότερους, στην πατροπαράδοτη φιλία, στη φιλοξενία, στον αντίπαλο και η αποδοχή θρησκευτικών αξιών, που δεν είναι σκόπιμο να αναφερθούν.

Στη γεωμετρική εποχή δεν θα γίνει ιδιαίτερη μνεία, αφού καλύπτεται απ' τα ομηρικά έπη που γράφονται στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα, δηλαδή κατά την όψιμη γεωμετρική εποχή.

Στην αρχαϊκή εποχή η παιδεία είναι φυσικά πιο συστηματική. Τα κέντρα παιδείας είναι πολλά. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη και την αισθητική αγωγή, τις Τέχνες ήχου και κίνησης και τις στατικές, στον τομέα αυτό τον πρώτο ρόλο παίζουν πολλές πελοποννησιακές πόλεις.

Η παιδεία με την έννοια της μετάδοσης θεωρητικών και πρακτικών γνώσεων στους νέους, αλλά και στους ανθρώπους κάθε ηλικίας έχει κυρίως δύο μεγάλα κέντρα και αρκετά μικρότερα δορυφορικά:

Την Αθήνα και τη Σπάρτη και τις πόλεις, που λόγω πολιτικής συγγένειας πρόσκεινται στη μία ή στην άλλη πόλη-κράτος.

Στη Σπάρτη και στην αρχαϊκή και στην κλασική εποχή την τέχνη του παιδαγωγού ασκούν ελεύθεροι πολίτες, που εξαιρετικά τους τιμούν και τους εμπιστεύονται οι Σπαρτιάτες. Από την ηλικία των επτά ή των οκτώ χρόνων την αγωγή των παιδιών (αρρένων) αναλαμβάνει η πολιτεία. Το ομαδικό πνεύμα, ιδιαίτερα ανεπτυγμένο στην τέχνη (χορική ποίηση), στον πόλεμο και την ειρήνη, παίζει σημαντικό ρόλο στην παιδεία του Σπαρτιάτη, απ' ό,τι το Πνεύμα της οικογένειας του. Τα τεχνικά επαγγέλματα δε φαίνεται να διδάσκονται. Τα παιδιά των «Ομοίων» σκοπό είχαν να είναι γενναίοι, να μην υποχωρούν ποτέ στη μάχη, να αντέχουν στον ψυχικό και σωματικό πόνο, να γυρίζουν με την ασπίδα τους νικητές ή να τους φέρνουν νεκρούς πάνω σ' αυτήν. «Ἦταν ἤ ἐπι τας». Ο αθλητισμός δεν εκτιμάται σαν ιδιαίτερος θεσμός, παρά μόνο στο βαθμό που είναι επιβοηθητικός παράγοντας της πολεμικής αρετής. Ζουν τις κακουχίες του

**ΣΥΝΤΟΜΟΣ
ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΙΚΟΣ
ΟΔΗΓΟΣ
ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ
BRIEF PILGRIMATIVE
GUIDE OF HOLY
METROPOLIS OF
CERHALONIA
ΕΚΔΟΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ
ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ
1997**

Δρ Βασιλική Δ. ΔΕΛΗΘΕΟΥ

**Το νομικό καθεστώς
προστασίας ξένων κεφαλαίων
και επενδύσεων
αναπτυξιακού χαρακτήρα
στην Ελλάδα**

Αθήναι, 1996

πολέμου και σε ειρηνικούς καιρούς. Έχουν αυτάρκεια οικονομική, θεσμική, παιδευτική. Είναι ένας κόσμος «τελειωμένος».

Αντίθετα, η αθηναϊκή αγωγή, και την αρχαϊκή και την κλασική περίοδο, είναι πολυδιάστατη. Τα πρώτα γράμματα τα διδάσκουν δούλοι μορφωμένοι. Οι ίδιοι συνοδεύουν τα αγόρια στα γυμνάσια (γυμναστήρια). Η αναζήτηση δασκάλων για περαιτέρω εκπαίδευση εναπόκειται στην οικογένεια και είναι σύμφωνη με το οικογενειακό πνεύμα. Κάποιες φορές βέβαια -ιδιαίτερα την κλασική εποχή- μπορεί ο νέος να επιλέγει το δάσκαλό του και να έρχεται σε σύγκρουση με την οικογένεια και τα ιδεώδη που αυτή έχει υιοθετήσει και αποδειχθεί. Εξ άλλου παρ' όλο που την αρχαϊκή περίοδο διατυπώνεται η άποψη «Πας μη Έλληνα βάρβαρος», την ίδια εποχή οι ναυτικοί και οι έμποροι κυρίως ταξιδεύουν και σε αλλόγλωσσες περιοχές, «κατ' εμπορίαν και θεωρίαν», όπως θα έλεγε ο Σόλων.

Στην κλασική εποχή άλλοι υπερηφανεύονται για τις πολλές τεχνικές γνώσεις και ικανότητες (γλωσσολογία, αστρονομία, κατασκευαστική ενδυμάτων, υποδημάτων κ.λ.), όπως ο Ιππίας ο Ηλείος, ενώ άλλοι είναι αλλαζόνες για το αντίθετο, γιατί δηλαδή διδάσκουν πολιτική αρετή και είναι ικανοί να αναδείξουν σπουδαίους πολιτικούς άρχοντες, τους οποίους δεν ταλαιπωρούν με λογιστικές, γεωμετρικές ή άλλες οποιεσδήποτε «τεχνικές γνώσεις», όπως τις ονομάζουν. Αυτή την άποψη εκφράζει ο Πρωταγόρας.

Συνοψίζοντας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι συνυπάρχει η τάση στην εκπαίδευση για θεωρητική μάθηση, ρητορική, πολιτική αρετή, αλλά και η παράλληλη εκτίμηση για τις τεχνικές επαγγελματικές γνώσεις.

Μάλιστα τότε, την κλασική εποχή, ελεύθεροι πολίτες καθιέρωσαν τον επαγγελματισμό στη διδασκαλία. Ονομάστηκαν σοφιστές. Αυτοί είτε με την έννοια του ικανού τεχνίτη που διδάσκει επιτυχώς τις γνώσεις του σε μαθητές, είτε με την έννοια του φιλοσόφου, που κάνει εραστής της σοφίας νέους και ώριμους κατέβασαν το σοφό από το βάθος της απομόνωσής του, μεθόδευσαν τη διδακτική, ικανοποίησαν τη γνώση, δημιούργησαν επαγγελματίες φιλοσόφους και ρητοροδιδασκάλους.

Ακόμη και όσοι αρνήθηκαν τα τεχνικά επαγγέλματα, οι ίδιοι αμείβονταν για το παρεχόμενο έργο και ήταν επαγγελματίες, όπως για παράδειγμα ο Πρωταγόρας. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι δεν δίδαξε ο Σωκράτης μόνο δωρεάν, αλλά και οι Σοφιστές απ' τους εκλεκτούς και άριστους μαθητές αρνούντο να λάβουν χρήματα.

Είδαμε βέβαια ότι οι «Κλειναί Αθήναι» είναι η «Ελλάδος παιδευσις», αλλά υπάρχουν και πολλές άλλες πόλεις που οι πολίτες τους παρέχουν και δέχονται παιδεία.

Δίπλα στους μεγάλους διανοητές που δίδαξαν, όπως ο Πλάτων, υπάρχουν και άλλοι που δε δίδαξαν αλλά με το συγγραφικό τους έργο άσκησαν παιδεία, από τότε μέχρι σήμερα, όπως ο Θουκυδίδης.

Στόχος του συνόλου της Παιδείας την κλασική κυρίως περίοδο είναι ο «καλός καγαθός», έννοιες που δε θα αναλυθούν, γιατί είναι γνωστότατες. Το πρότυπο του ανθρώπου τούτου αναβίωσε καλά την Αναγέννηση με το όνομα «homo universalis».

Κατά την Ελληνιστική περίοδο ο θεσμός της προσωπικής βασιλείας (Έλληνας ο βασιλιάς), σε λαούς αλλόγλωσσους αφ' ενός, αλλά και το συγγραφικό και πολιτιστικό Ελληνικό απόθεμα πολλών αιώνων αφ' ετέρου, συντέλεσε ώστε η παιδεία να είναι τόσο συστηματική.

Τα Ελληνιστικά βασίλεια για πρώτη φορά στην ιστορία του Ελληνισμού ψηφίζουν νόμους που αφορούν τη λειτουργία της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση παραμένει ιδιωτι-

κή, αλλά οι στόχοι της και όποιες διαδικασίες την εκφράζουν καθορίζονται από τους νόμους.

Τώρα, για πρώτη φορά καθορίζονται τα επίπεδα παιδείας και καλύπτεται το κενό της μέσης εκπαίδευσης. Μέση εκπαίδευση δεν υπήρχε την κλασική εποχή.

Τη στοιχειώδη εκπαίδευση αναλαμβάνουν οι γραμματιστές, που εκαλούντο πολλές φορές στα εξωελλαδικά κέντρα να διδάξουν τη γλώσσα σε αλλοεθνείς, ενώ την ανώτατη παρείχαν οι σοφιστές και οι ρήτορες, όπως και στην κλασική περίοδο. Οι διδάσκαλοι όλων των βαθμίδων ήταν Έλληνες ή Εξελληνισμένοι Ανατολίτες.

Την περίοδο της ρωμαιοκρατίας οι στόχοι της Ελληνικής Παιδείας επηρεάζουν και τους Ρωμαίους, των οποίων η στοιχειώδης παιδεία ήταν οικογενειακή υπόθεση.

Εν τούτοις θα πρέπει να σημειώσουμε και ότι πριν απ' την υποδούλωση των Ελλήνων στους Ρωμαίους, ήδη από τον 4ο π.Χ. αιώνα, οι Έλληνες είχαν πολιτιστικά επηρεάσει τους Ρωμαίους (δεν είναι ενδεδειγμένο να αναφερθούν τα αίτια αυτού του επηρεασμού). Και στη Ρώμη υπήρχε συστηματικό σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης. Πάντως, ενώ σχολεία μέσης Εκπαίδευσης εμφανίζονται στη Ρώμη τον 3ο αι. π.Χ., σχολές ανώτατης παιδείας εμφανίζονται τον 1ο αι. π.Χ., όταν η πολιτική ενοποίηση της Μεσογείου υπό την αιγίδα των Ρωμαίων είναι γεγονός.

Επί πλέον και στην ελληνιστική περίοδο και την περίοδο της ρωμαϊκής κατοχής, τα παιδευτικά κέντρα είναι πολλά. Ενδεικτικά αναφέρουμε την Αθήνα, την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια, τη Ρώμη. Μάλιστα κατά την εποχή του Ανδριανού, όχι μόνο ιδρύεται στη Ρώμη το «Αθήναιο», που διδάσκονται ελληνική γλώσσα και λογοτεχνία από Έλληνες ρήτορες, αλλά και οι διδάσκοντες στο κρατικό αυτό εκπαιδευτήριο πληρώνονται από το κράτος.

Πέρα από το ότι, αυτές τις δύο περιόδους η εκρηκτική εξάπλωση του Ελληνισμού στο μεσογειακό χώρο, τα μεγάλα εκπαιδευτικά κέντρα είναι πολλά, έχουμε μαρτυρίες τόσο για τη σημασία που έδιναν στις επαγγελματικές ικανότητες, όσο και στη θεωρητική μόρφωση. Απ' τη μιά πλευρά ένας πατέρας από την Αίγυπτο γράφει στο γιό του να μάθει γράμματα, για να γίνει γραμματικός και να έχει χρήματα και κύρος. Τον αποτρέπει απ' το να γίνει εργάτης, που είναι βάνανσο επάγγελμα και αποδίδει λίγα.

Από την άλλη, την εποχή αυτή ήδη οι δούλοι ήταν ασύμφοροι (για πολλούς λόγους)

ΝΙΚΟΣ ΑΝΩΓΗΣ

ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗ ΖΩΗ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ
ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ
ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΒΟΥΛΑΣ
ΔΟΓΙΑ

ΔΟΚΙΜΙΟ

ΜΑΥΡΙΔΗΣ
ΑΘΗΝΑΙ, 1997

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

Οικονομική Επιθεώρηση
ΤΕΥΧΟΣ 8 - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ -
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1996

- Οι Ευρωπαϊκές Εμπορικές Τράπεζες μέσα στο πλαίσιο των θεσμικών και ποιοτικών αλλαγών στα εθνικά τραπεζικά συστήματα.
- Πολυκριτήρια συστήματα υποστήριξης αποφάσεων για την αντιμετώπιση χρηματοοικονομικών προβλημάτων ταξινόμησης.
- Η ζήτηση υπηρεσιών υγείας.

και η εκμάθηση μιας τέχνης είναι προσόν, ιδιαίτερα σημαντικά στο πλαίσιο των ελληνιστικών βασιλείων και της αχανούς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας που η κοινωνική πρόνοια των πόλεων-κρατών εξέλιπε.

Συνάμα απ' τη μια η ίδρυση της Κων/πολης το 325 μ.Χ. από τον Κωνσταντίνο, ο οποίος πρωτύτερα πιθανολογείτε ότι είχε εκδώσει το διάταγμα των Μεδιολάνων για την ανεξιθρησκεία, και η καθιέρωση του Χριστιανισμού σαν επίσημη κρατική θρησκεία απ' την άλλη, δημιούργησε νέες προϋποθέσεις στο γνωστό μας γεωγραφικό και πολιτικό χώρο.

Η σωματική ρώμη και το σωματικό κάλλος δεν είναι πια στόχοι της εκπαίδευσης. Εγκαταλείπεται το πρότυπο «καλός», μάλιστα σταδιακά μεταλλάσσεται και σαν σημασία η λέξη «καλός».

Οι τρεις μεγάλοι πατέρες, που σπούδασαν Ελληνική φιλοσοφία στην κοιτίδα του ελληνικού φιλοσοφικού στοχασμού, στην Αθήνα, προσπαθούν και σε μεγάλο βαθμό, το πετυχαίνουν, να συζεύξουν το ελληνικό ιδεώδες με το χριστιανικό. Απ' την ένωση αυτή θα προκύψει όχι ένα άθροισμα στοιχείων, αλλά μια νέα πολιτιστική οντότητα, ποιοτικά διαφορετική απ' τις δύο προαναφερθείσες, το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες, ένα δυναμικό ιδεολόγημα που θα επηρεάσει την πορεία του Έθνους μας ως σήμερα.

Κέντρο της Χριστιανοσύνης και της παιδείας ή μόνο της παιδείας, λόγω του ειδωλολατρικού παρελθόντος τους, είναι η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια, η Βυρηττός, η Κων/πολη, η Τραπεζούντα. Όμως το 529 μ.Χ. το Πανεπιστήμιο των Αθηνών καταργείται, γιατί πάντοτε ήταν στενά συνδεδεμένο με θέσεις εθνικών φιλοσόφων. Μάλιστα, ενώ στην Ανώτατη σχολή της Κων/πολης διδάσκονται θεολογικά και μόλις την εποχή του Θεόφιλου εισάγεται η φιλοσοφία, που εθεωρείτο γνωστικός χώρος των ειδωλολατρών, - βέβαια στην Κων/πολη διδασκόταν και η νομική-, στην Τραπεζούντα διδάσκονται επιστήμες που σήμερα κατατάσσονται στις θετικές. Η νομική επιστήμη διδασκόταν στις ανώτατες σχολές, δεδομένου ότι η διοικητική οργάνωση της απέραντης αυτοκρατορίας απαιτούσε νόμους και νομομαθείς. Η παιδεία λοιπόν ανταποκρινόταν στις ανάγκες της ελληνοχριστιανικής κοινωνίας, που επιζητούσε χριστιανούς θεολογικά καταρτισμένους-, υπαλλήλους νομομαθείς, πολίτες νομοταγείς.

Την τεχνική παιδεία, σε μία περίοδο που η δουλειά έφθινε όχι μόνο υπό την επήρεια του Χριστιανισμού, αλλά και για οικονομικούς λόγους, την παρέχουν οι καλά οργανωμένες συντεχνίες στην Κων/πολη, αλλά και σε όλες σχεδόν τις περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Εκεί πέρα από την τέχνη, μάθαιναν την αλληλοσυμπαραστάση, την αλληλεγγύη και το να ελέγχεται ηθικά η προσωπική τους ζωή από τα μέλη της συντεχνίας.

Αλλά σε μία κοινωνία που δεν υπήρχε αυστηρά καθορισμένη αριστοκρατία, ακόμη η διαδοχή στο θρόνο σαν θεσμός καθιερώθηκε πολύ αργά στη δυναστεία των Μακεδόνων, η ανώτατη παιδεία ή απλά η θεωρητική μόρφωση εξασφάλιζαν κύρος στους παιδευμένους. Δεν παραβλέπουμε ότι η κοινωνία τη Βυζαντινή Εποχή, στις μεγαλουπόλεις κυρίως, παρουσίαζε μεγάλη κινητικότητα. Παράγοντες ανάδειξης ήταν και η μόρφωση, η θεωρητική γνώση. Άλλωστε υπάρχει ταυτόχρονα και η πικρή διαπίστωση, που συναντάται στα πτωχοδρομικά ποιήματα ότι οι γραμματικοί είναι πτωχοί, ενώ οι τσαγκάρηδες, και γενικά οι τεχνίτες έχουν χρήμα.

Άλλοι συμβουλεύουν τα παιδιά τους να μάθουν γράμματα, τουλάχιστον τα στοιχειώδη, που είναι κυρίως ανάγνωση, αριθμητική και διδασκαλία εκκλησιαστικών κειμένων.

Άλλοι πάλι, πιο ρεαλιστές, φροντίζουν να τα ασκήσουν σε τέχνες, όχι μόνο για να ενταχθούν μελλοντικά σε συντεχνίες, αν μπορούσαν, αλλά και για να προσληφθούν στα εργαστήρια του ιερού παλατίου, σαν χρυσοχόοι, κατασκευαστές αμφίων, βασιλικών ενδυμάτων και πολλών ειδών πολυτελείας, που εξήγοντο και σε άλλες χώρες από τη βασιλεύουσα.

Αργότερα, η τουρκική κατάκτηση πήρε τη μορφή θεομηνίας και πολιτιστικής συμφοράς. Τα βιβλία απογυμνώθηκαν απ' τα πολύτιμα ή ημιπολύτιμα εξώφυλλά τους, έγιναν καύσιμη ύλη ή πουλήθηκαν για ευτελή ποσά στους Δυτικούς.

Η έλλειψη βιβλίων, ο σκληρός αγώνας για επιβίωση, η ανυπαρξία πολιτικού κέντρου έγιναν αιτία το σκοτάδι της αμάθειας να καλύψει τους πρώτους αιώνες το έθνος μας, παρ' όλο που ένα χρόνο μετά την άλλωση ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος θα ιδρύσει την Πατριαρχική Σχολή κάτς απ' το βαρύ βλέμμα του Τούρκου Δυνάστη.

Όμως σχολεία που παρέχουν στοιχειώδεις γνώσεις για ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και χριστιανική κατήχηση ιδρύονται σιγά-σιγά και λειτουργούν κυρίως στα μοναστήρια και τα ερημοκλήσια. Στόχος της παιδείας είναι η διάτηρηση της χριστιανικής θρησκείας και της Ελληνικής γλώσσας.

Ειδικά από το 1670 έως το 1774 (Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή) συνηθειοποιείται η ανάγκη για συστηματικότερη παιδεία και για τη διάδοση της εκπαίδευσης. Οι προσπάθειες είναι περιορισμένες και τα παιδευτικά αποτελέσματα όχι ιδιαίτερα ε-

ANNALS OF PUBLIC AND
COOPERATIVE ECONOMICS
ANNALES DE L' ECONOMIE
PUBLIQUE SOCIALE ET
COOPERATIVE

Vol. 68. No. 3 June 1997

Contents:

Popular economy in the south,
third sector in the north:
are they signs of a germinating
economy of solidarity?

Coexistence of nonprofit, for-profit
and public sector institutions

A model of the free-entry producer
cooperative

The prospects for the social
economy in a changing world

BLACKWELL
CIRIEC
INTERNATIONAL

L' ECONOMIE PUBLIQUE,
SOCIALE ET
COOPERATIVE
AU SERVICE DE L'
INTERET GENERAL

Quels rôles au XXIe siècle?

Colloque organisé pour la
célébration du
50ème Anniversaire du CIRIEC

Sous le Haut Patronage de Sa
Majesté le Roi

Palais des Congrès
Bruxelles, 25 et 26 Septembre 1997

ντυπωσιακά. Απεναντίας, στη διάρκεια του Νεολληνικού Διαφωτισμού και κυρίως από το 1775 ως τα τέλη του αιώνα, στο χώρο της παιδείας γίνονται θαύματα, παρ' όλο που το έθνος μας βρίσκεται σε κατάσταση δουλείας και δεν υπάρχει κρατικός συντονιστικός φορέας.

Τα πιο αξιόλογα σχολεία έχουν ιδρυθεί στη Σμύρνη, τις Κυδωνίες, στη Χίο, τα Ιωάννινα, το Βουκουρέστι και το Ιάσιο. Τώρα δε διδάσκονται μόνο θεολογικά μαθήματα, αλλά μαθηματικά, φυσική και χημεία. Έτσι οι στόχοι της Παιδείας είναι πολλοί: εμπλουτισμός των πρακτικών γνώσεων, ανανέωση της θεωρητικής σκέψης, δημιουργία μιας νέας αντίληψης για τη ζωή επηρεασμένη από τον ορθολογισμό της Δύσης. Μέγιστος στόχος της είναι η εθνική αφύπνιση του λαού και τούτο εκτός των άλλων θα επιτευχθεί με τη στροφή στην κλασική κληρονομιά του από το 1800-21. Τα παιδευτικά ενδιαφέροντα είναι το κύριο μέλημα της Ελληνικής Κοινωνίας του Ελλαδικού χώρου, αλλά και των ελλήνων της διασποράς. Η παιδεία συνειδητά επιδιώκει την πολιτιστική και πολιτική ανάπτυξη του έθνους. Η παρεχόμενη παιδεία στα διάφορα παιδευτικά κέντρα, που πολλά έχουν αναφερθεί και άλλα όχι (Σχολή της Πάτμου, σχολή του Ζώη Καπλάνη στα Ιωάννινα) διαφέρει ποιοτικά από τόπο σε τόπο.

Ούτε τα προγράμματα είναι ίδια ούτε οι μέθοδοι, ούτε οι απόψεις όσον αφορά τα πολιτικά συστήματα και τη γλώσσα. Άλλοι εκφράζουν το πνεύμα της παράδοσης, ενώ άλλοι προβάλλουν φιλελεύθερες πολιτικές απόψεις και τάσσονται υπέρ της φυσικής του λαού γλώσσας.

Όμως και οι δύο παρατάξεις καλλιεργούν το ιδεώδες της εθνικής αποκατάστασης των Ελλήνων.

Τη μεσότητα εκφράζει η ομάδα του Αδαμάντιου Κοραή, ο οποίος οραματίζεται την ελευθερία «θρονιασμένη ανάμεσα στη δικαιοσύνη και τον ανθρωπισμό».

Δυστυχώς, την πρώτη περίοδο της εθνικής παλιγενεσίας η καλύτερη τύχη για τα βιβλία ή τον να γίνουν περιτυλίγματα.

Οι Τούρκοι, όπου επικράτησαν ξανά, έκλεισαν τα σχολεία και με τα βιβλία θέρμαιναν τα λουτρά τους, γιατί θεωρούσαν τη παιδεία βασικό αίτιο για την επανάσταση των Ελλήνων.

Πράγματι αυτός ήταν ο στόχος της προεπαναστατικής παιδείας, να οδηγήσει δηλαδή το λαό σε επανάσταση για τα εθνικά δίκαια, με σκοπό τη δημιουργία ενός ελεύθερου κράτους.

Πάντως και στα πιο δύσκολα χρόνια της επανάστασης, αντιμετωπίστηκαν με πνεύμα ρεαλισμού (αλληλοδιδασκτική μέθοδος) τα προβλήματα της παιδείας, η οποία παρείχετο δωρεάν. Σκοπός της παιδείας τώρα είναι να δημιουργήσει ανθρώπους ικανούς να οδηγήσουν σε περίοδο ειρήνης το έθνος σε οικονομική ευημερία και πολιτιστική πρόοδο έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τα προηγμένα κράτη, κυρίως της Δυτικής Ευρώπης.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας πρώτος Κυβερνήτης του Ελεύθερου Ελληνικού Κράτους θέτει ευδιάκριτους στόχους για την παιδεία: γενίκευση της λαϊκής παιδείας και θεμελίωση της επαγγελματικής παιδείας.

Την ίδρυση Πανεπιστημίου, παρ' όλο που έκαναν λόγο γι' αυτό τα Συνταγματικά κείμενα του αγώνα, την ανέβαλε για ευθετότερο χρόνο.

Κίνητρα που έδωσε στους διδάσκοντες, η ίδρυση ξυλουργείων, σιδηρουργιών, τυπογραφείου, Γεωργικής σχολής, Εκκλησιαστικής Σχολής, κεντρικού πολεμικού σχολείου, η πληρωμή των δασκάλων από το Δημόσιο καταδειχνουν ότι και πρακτικό

πνεύμα διέθετε και ορθά αντιμετώπιζε το πώς η Παιδεία θα υπηρετούσε τις ανάγκες της κοινωνίας χωρίς να υποτάσσεται σ' αυτήν.

Ιδιαίτερα επιτυχώς λειτουργούσαν τα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης, μας και το κράτος πλήρωνε τις δαπάνες για τη λειτουργία τους. Με τη δολοφονία του τέθηκε βίαιο τέλος της παιδευτικής του προσπάθειας. Έτσι, το σύστημα που σημάδεψε την παιδεία στη χώρα μας είναι αυτό που οργανώθηκε από την αντιβασιλεία και τον βασιλέα Όθωνα. Δεν θα αναφερθούμε στη δομή, που είναι γνωστότατη, αλλά στα στοιχεία εκείνα που έφθασαν σχεδόν ως τις μέρες μας: Η πλεονάζουσα αρχαιομάθεια, η παραμέληση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και της φυσικής γλώσσας του λαού, η ίδρυση ιδιωτικών σχολείων. Παρ' όλα αυτά θετικό είναι ότι το 1838 επί Όθωνος λειτούργησε το πρώτο Πανεπιστήμιο με τέσσερις Σχολές: Φιλοσοφική, Νομική, Θεολογική και Ιατρική. Όπως υποστηρίζει βέβαια και ο Γρηγόρης Πετρώνας στη διδακτορική του διατριβή στη Γενεύη το 1930: «Capodistrian et Eynard, leur oeuvre éducative pour la régénération de la Grèce». «Με την εισαγωγή της κλασικής εκπαίδευσης σε μια εξαιρετικά φτωχή χώρα, δημιούργησαν τάξη διανοουμένων που ήξερε να ρητορεύει αντί να δρα».

Ανάμεσα στα αρνητικά της λειτουργίας του παιδευτικού συστήματος είναι το ότι τα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης συντηρούνται από τους δήμους για αυτό ονομάζονταν και δημοτικά. Οι δήμοι δε διαθέτουν πόρους και τα περισσότερα σχολεία κλείνουν. Πέρα απ' τα τρωτά στις μεθόδους το περιεχόμενο της διδασκαλίας και τις όποιες άλλες ανεπάρκειες, το 19ο αιώνα και για πολλά χρόνια τον 20ο, η παιδεία του Έθνους αποκόπηκε απ' τη ζωή την τωρινή, αλλά και την ουσία της παλαιότερης, βυζαντινής ή αρχαίας, με την ευρύτερη έννοια του όρου.

Από το 1899, μετά την εθνική συμφορά του 1897, κατατίθενται νομοσχέδια που θα έκαναν την παιδεία πιο λειτουργική, πιο προσαρμοσμένη στις κοινωνικές ανάγκες, πιο ουσιαστική.

Τα νομοσχέδια αυτά καταψηφίζονται. Φωτισμένοι δάσκαλοι, όπως ο Αλέξανδρος Δελμούζος διώκονται δικαστικά.

Παρά την Επανάσταση του 1909 στο Γουδί και παρά την ίδρυση το 1910 του Εκπαιδευτικού Ομίλου που προτείνει η εκπαίδευση να θεμελιωθεί στα πραγματικά στοιχεία της Ελληνικής ζωής και να ανταποκριθεί στις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας, στο σύνταγμα του 1911 ως επίσημη γλώσσα του κράτους ορίζεται η καθαρεύουσα. Θετικό είναι ότι το 1920 με σχετικούς νόμους το κράτος αναλαμβάνει την αμοιβή των δασκάλων της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Έτσι ηρεμεί το προσωπικό των Σχολείων.

Το 1929 επί Κυβέρνησης Βενιζέλου πραγματοποιείται η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με νομοσχέδια που καταθέτουν οι υπουργοί Παιδείας Γόντικας και Γεώργιος Παπανδρέου.

Στόχος της Παιδείας τίθεται, πέρα από κάθε άλλη παράμετρο, η ενσωμάτωση του σχολείου στις ανάγκες της ζωής και της κοινωνίας.

Ακόμη σχεδιάστηκε η ίδρυση σχολείων αποκλινόντων παιδιών, σχολείων νυκτερινών για όσους μετά τα 14 δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό σχολείο, η υποβοήθηση των ξενόφωνων και η παροχή σ' αυτούς στοιχείων μόρφωσης απ' τη σύγχρονη πραγματικότητα. Απαγορεύθηκε το 1930 η φοίτηση σε ξένα σχολεία, που αποσκοπούσαν στη διάδοση της γλώσσας τους ή τη θρησκευτική προπαγάνδα ή το εμπορικό κέρδος. Η ενσωμάτωση των ξενόφωνων με τους ελληνόφωνους της χώρας μας (π.χ. τουρκόφωνοι

οι Έλληνες από την Καρβάλη που ήλθαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα) και η εθνική ή θρησκευτική ομοιογένεια ήταν τότε ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας.

Στα πλαίσια του Συντάγματος του 1952 έγινε η μεταρρύθμιση του 1964 με Πρωθυπουργό και Υπουργό Παιδείας το Γεώργιο Παπανδρέου.

Η πρόθεση αυτή υλοποιήθηκε με την κατάθεση τριών νομοσχεδίων. Το πρώτο αφορούσε τη Γενική Εκπαίδευση, το δεύτερο την Τεχνική Επαγγελματική και το τρίτο την Ανώτατη Εκπαίδευση.

Τα νομοσχέδια για την Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση δεν συζητήθηκαν στη Βουλή. Πάντως σε ότι αφορά την εκπαιδευτική φροντίδα για την περιφέρεια αναφέρουμε ότι ιδρύθηκαν τα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων και Πατρών.

Αργότερα το άρθρο 16 του Συντάγματος του 1975, αναφέρεται για την Εκπαίδευση: «Η Παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του κράτους, έχει δε ως σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξιν της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως και την διάπλαση αυτών ως ελευθέρων και υπευθύνων πολιτών».

Μετά το 1981 αλλάζουν πολλά πράγματα στην Ανώτατη Παιδεία, αποδίδεται σημασία στην προσχολική αγωγή, αντιμετωπίζεται καλύτερα το μάθημα της Φυσικής Αγωγής στο δημοτικό, εισάγεται η ξένη γλώσσα, τα καλλιτεχνικά στα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης. Αναβαθμίζεται η Μέση Γενική και Τεχνική εκπαίδευση, με την παράλληλη λειτουργία γενικών, κλασικών, τεχνικών επαγγελματικών και ενιαίων πολυκλαδικών λυκείων και σχολών, με τη λειτουργία Σχολικών Εργαστηριακών Κέντρων και τη θεσμοθέτηση του ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου.

Επανιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Τα Λύκεια γενικά βοηθούν να κατανοούν οι μαθητές βαθύτερα την κοινωνική πραγματικότητα, να κάνουν σωστές επαγγελματικές επιλογές, να συνειδητοποιούν τη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και να προσηλώνονται σταθερά στις πανανθρώπινες αξίες, να αποκτούν αυτογνωσία, να αναπτύσσουν τον προβληματισμό τους, να εμπεδώνουν τις κινητικές ικανότητες και κλίσεις μέσα σε συγκεκριμένες αθλητικές δραστηριότητες και να αποκτούν αθλητικές συνήθειες.

Οι μαθητές τεχνικών επαγγελματικών λυκείων αποκτούν τις απαιτούμενες τεχνικές ή άλλες επαγγελματικές γνώσεις και αναπτύσσονται δεξιότητες, ώστε μετά την αποφοίτησή τους να μπορούν να ασχοληθούν με επιτυχία σε ορισμένο τεχνικό ή επαγγελματικό κλάδο.

Το ενιαίο πολυκλαδικό Λύκειο εξασφαλίζει την οργανική σύνδεση της γενικής τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης και παρέχει ευκαιρίες σε όλους τους μαθητές για σύμμετρη ανάπτυξη των ικανοτήτων και την καλλιέργεια των ενδιαφερόντων και δεξιοτήτων τους, για τη συμμετοχή τους στην παραγωγή και την ανάπτυξη της χώρας. Παλαιότερα τα ΚΑΤΕΕ και τώρα τα ΤΕΙ συνδέουν άμεσα το χώρο της Ανώτερης Εκπαίδευσης με την παραγωγή. Τα Λύκεια που λειτουργούν σ' όλες σχεδόν τις επαρχίες καθιστούν όλο και λιγότερο έντονη την ανισότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση. Τέλος, οι ανώτερες και ανώτατες σχολές που λειτουργούν στην Κρήτη, τα ακριτικά νησιά του Αιγαίου, τα νησιά του Ιονίου (Κέρκυρα), στους διάφορους νομούς της Στερεάς Ελλάδας και της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Θράκης, συντελούν στην εκπαιδευτική αναβάθμιση της Περιφέρειας, αίτημα του πρόσφατου παρελθόντος, αλλά και γνώρισμα της Αρχαίας Ελλάδος.

Σήμερα η εκπαιδευτική ανάπτυξη της περιφέρειας είναι πια γεγονός. Οι σχολές αυ-

τές είναι θεωρητικές (Νομική, Ιστορία, Παιδαγωγική), διδάσκουν κλάδους υψηλής τεχνολογίας (διάφορα Πολυτεχνεία και Πολυτεχνικές Σχολές), ασχολούνται με θέματα πρωτογενούς παραγωγής, με θέματα οικονομικά κ.ά..

Θεωρητικά λοιπόν και αναπτύχθηκε η Περιφέρεια με την ίδρυση ανώτερων και ανώτατων παιδευτικών ιδρυμάτων και δέθηκε η παιδεία με την παραγωγή. Γι' αυτό και λέμε ότι η εκπαίδευση ενσωματώθηκε με την κοινωνία.

Όμως η παρεχόμενη εκπαίδευση είναι ανεπαρκής, ενώ η ανεργία των αποφοίτων των ΤΕΙ και των ΑΕΙ, αλλά και των αποφοίτων των Λυκείων όλων των ειδών και των ΙΕΚ, μαρτυρούν ότι το δέσιμο της εκπαίδευσης και της παραγωγής δεν είναι σύμφωνο με τις προσδοκίες του χθες και του σήμερα.

Από την άλλη, το ότι οι μαθητές-υποψήφιοι συνωθούνται σε συγκεκριμένες σχολές (ιατρικές κυρίως, αλλά και νομική) καταδειχνει ότι η επαγγελματογνωσία και η αυτογνωσία είναι ανεπαρκείς ή τα άλλα επαγγέλματα δεν εξασφαλίζουν ικανοποιητικές αμοιβές και κοινωνικό κύρος ή απλά απειλούνται από τον κίνδυνο της ανεργίας.

Ύστερα η «παραπαιδεία», ευνοεί τις ευρρωστότερες οικονομικά τάξεις, ενώ η κοινωνική ανισότητα αναπαράγεται στην Ανώτατη Εκπαίδευση, (οι καθηγητικές σχολές δέχονται φοιτητές συνήθως χαμηλών οικονομικών στρωμάτων, ενώ η Ιατρική, που οι σπουδές είναι πολύχρονες ή οι φοιτητές σπουδάζουν στο εξωτερικό δέχεται φοιτητές από οικογένειες με υψηλά εισοδήματα).

Βέβαια, με όποια επιστήμη κι αν ασχοληθεί, όποιο επάγγελμα και αν ασκήσει ο άνθρωπος πρέπει να έχει ορισμένες ικανότητες, που κατατάσσονται σε τρεις τομείς ή κατηγορίες:

- α) Ικανότητες στο χειρισμό γνωσιολογικών στοιχείων (εννοιών-ιδεών κ.λ.).
- β) Ικανότητες στο χειρισμό των ανθρώπων (των διαπροσωπικών σχέσεων).
- γ) Ικανότητες στο χειρισμό των οργάνων (υλικών, οργάνων κ.λ.).

Οι περισσότερες δουλειές απαιτούν συνδυασμό ικανοτήτων και από τους τρεις τομείς, όχι όμως με τον ίδιο συντελεστή σε κάθε είδος. Ανάλογα με τις κλίσεις και τις δυνατότητες του ο κάθε άνθρωπος θα πρέπει να εκπαιδευτεί, για να τραπεί προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.

Ερευνήτρια που εργάζεται στο Κέντρο Εκπαιδευτικών Ερευνών του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνια, προτείνει να δοθεί το βάρος της σχολικής αγωγής στον κύριο τομέα, αλλά να βοηθηθεί ο νέος να αναπτύξει ένα ελάχιστο όριο ικανότητας και στους δύο άλλους τομείς, γιατί έτσι θα προσαρμοστεί καλύτερα στη συλλογική ζωή και θα αποδώσει περισσότερο στο επάγγελμά του.

Διαφαίνεται λοιπόν και στην περίπτωση αυτή τόσο η ορθότητα των απόψεων της Ερευνήτριας, όσο και η ανάγκη να δεθεί η Ανώτατη Παιδεία με την Κοινωνία, κάνοντας πάντοτε φυσικά η παιδεία τις υπερβάσεις της.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΔΗΜΑΡΑΣ Α.: *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*. Αθήνα, 1977.
2. ΚΑΚΡΙΔΗΣ Ε.: *Η διδασκαλία των ομηρικών επών*. Αθήνα, 1993.
3. ΚΑΚΡΙΔΗΣ Ι.: *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*. Αθήνα 1996.
4. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ Ε.: *Σχολείο και Ζωή*. Αθήνα, 1982.
5. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Β.: *Ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα, 1986.
6. ΤΟΜΠΑΪΔΗΣ Δ.: *Ισότητα ευκαιριών στην Εκπαίδευση*. Αθήνα, 1981.
7. ΤΟΜΠΑΪΔΗΣ Δ.: *Σχολική έκρηξη*. Αθήνα, 1981.